

РІДКІСНІ РОСЛИНИ РЕГІОНАЛЬНОГО ЛАНДШАФТНОГО ПАРКУ «ТРАХТЕМИРІВ»

регіональний ландшафтний парк, охорона природи, флора, рідкісні рослини, Червона книга України

Регіональний ландшафтний парк «Трахтемирів» (далі — РЛП «Трахтемирів») розташований на межі Миронівського р-ну Київської і Канівського р-ну Черкаської областей України, на правому березі Канівського водосховища. Він був створений у першій половині 2000 р. рішеннями Київської й Черкаської обласних рад. Площа парку — понад 10 тис. га (з урахуванням акваторії водосховища). Дана територія є частиною Канівської гляціодислокації, тому вона має надзвичайно складний рельєф зі значним розвитком балок, ярів, останців та зсувів [2]. За геоботанічним районуванням [1], територія парку належить до Канівського геоботанічного району грабово-дубових і дубових лісів Умансько-Канівського геоботанічного округу грабово-дубових і дубових лісів та лучних степів Східноєвропейської провінції Європейсько-Сибірської лісостепової області (зони).

Незважаючи на те, що природна рослинність РЛП «Трахтемирів» є досить трансформованою внаслідок активної антропогенної діяльності та ерозійних процесів, видовий склад рослин тут залишився все ж таки досить багатим, передусім завдяки лісостеповому характеру і різноманітності ландшафтів. Ми встановили, що його флора налічує понад 800 видів судинних рослин (з урахуванням культивованих та інтродукованих). Ряд видів (понад 20) виявилися регіонально рідкісними¹. Це *Anemone sylvestris* L., *Aster bessarabicus* Bernh. ex Rchb., *Callitriche hermaphrodita* L., *Chondrilla graminea* M. Bieb., *Ch. latifolia* M. Bieb., *Cirsium ukranicum* Besser, *Cuscuta epilinum* Weihe, *Gianthus platyodon* Klokov, *Elytrigia elongata* (Host) Nevski, *Equisetum pratense* L., *Gallium spurium* L., *Iris sibirica* L., *Lathyrus pisiformis* L., *Lycopodium clavatum* L., *Monotropa hypopitys* L., *Ophioglossum vulgatum* L., *Papaver rhoeas* L., *Polypodium vulgare* L., *Rorippa nasturtium-aquaticum* (L.) Hayek, *Potamogeton friesii* Rupr. та *Rapistrum perenne* (L.) All. Зазначимо, що на території урочища Монастирок ми та А.П. Слоновський також виявили досить цікаву білокріткову популяцію *Papaver dubium* L. Існування такого фенотипу цього типово червоноквіткового виду українські ботаніки теоретично передбачили [4] ще задовго до нашої знахідки.

15 із зареєстрованих у парку видів занесені до Червоної книги України [5]. Це *Allium ursinum* L., *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soo, *Epipactis helleborine* (L.) Crantz, *E. palustris* (L.) Crantz, *Fritillaria ruthenica* Wikstr., *Galanthus nivalis* L., *Lilium martagon* L., *Listera ovata* (L.) R. Br., *Neottia nidus-avis* (L.) Rich., *Orchis laxiflora* s. l., *Pulsatilla nigricans* Stoerck, *Salvinia natans* (L.) All., *Stipa borysthena* Klok. ex Prokud., *S. capillata* L. та *Trapa borysthena* (T. natans p. r.). Нижче даємо коротку характеристику місцезростань видів, занесених до Червоної книги, та оцінку стану виявлених популяцій. Вважаємо, що ця інформація є потрібною для планування заходів з охорони даних видів та підготовки нового видання Червоної книги України. Головними орієнтирами місцезнаходжень наведених видів обрано села Великий Букрин, Малий Букрин і Ромашки Миронівського р-ну Київської обл., Григорівка і Луковиця Канівського р-ну Черкаської обл., а також нежиле село Трахтемирів, що знаходиться на території цього ж району.

¹

Регіонально рідкісними ми вважали головним чином види, наведені як рідкісні в книзі В.І. Чопика зі співавторами «Конспект флори Середнього Придніпров'я. Судовні рослини» [6].

1. *Allium ursinum* L. (рис. 1)

Виявлено дві популяції, розташовані на північному сході від с. Вел. Букрин (урочище Попів ліс) та південному заході від с. Луковиця (урочище Окіп). Перша займає площу близько 25 м², знаходиться у кленово-грабовому лісі у складі асоціації *Acereto (platanoiditis) — Carpinetum (betuli) aegopodiosum (podagrariae)* на схилі балки, друга — займає декілька гектарів на схилах і дні яру, формуючи асоціацію *Carpinetum (betuli) alliosum (ursini)*. Під час злив насіння рослини виноситись аж до Дніпра, тому поодинокі екземпляри *A. ursinum* трапляються біля водотоків і на схід від с. Луковиця в незвичних для них угрупованнях вербових заплавлених лісів. Обидві популяції характеризуються високою чисельністю і щільністю, віковий спектр повночленний, особини добре розвинені. Територію, на якій сформувалася друга популяція, потрібно включити до заповідної зони парку.

Рис. 1. Місцезнаходження рідкісних рослин на території регіонального ландшафтного парку «Трахтемирів». Умовні позначення: 1 — *Allium ursinum* L., 2 — *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soó, 3 — *Epipactis helleborine* (L.) Crantz, 4 — *E. palustris* (L.) Crantz, 5 — *Fritillaria ruthenica* Wikstr., 6 — *Galanthus nivalis* L., 7 — *Lilium martagon* L., 8 — *Listera ovata* (L.) R. Br., 9 — границя між Київською і Черкаською областями, 10 — межа парку і 11 — лісові масиви

Fig. 1. Localities of rare species in «Trakhtemyriv» Regional Landscape Park. Symbols indicate: 1—8 — species of plants, 9 — boundary between Kyiv and Cherkasy regions, 10 — boundary of the park, 11 — forest

2. *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soó (рис. 1)

Зареєстровано дві популяції виду. Перша виявлена на луці між заростями чагарників північніше с. Вел. Букрин, між урочищем Ліс Кривий і Канівським водосховищем, майже до с. Трахтемирів у складі асоціації *Poetum (pratensis) agrostidosum (stoloniferae)*, друга — на луці на північно-західній околиці с. Мал. Букрин (біля дороги на с. Вел. Букрин) у складі асоціації *Poetum (palustris) agrostidosum (stoloniferae)*. Лише одну особину знайдено на луці в урочищі Зарубинці (на північний

схід від с. Луковиця). Слід зазначити, що вид у парку представлений двома підвидами — ssp. *incarnata* (типова форма) і ssp. *haematodes* (Reichenb.) Soó (з плямистими листками), які зростають поряд. Обидві популяції характеризуються високою чисельністю, займають значну площу, їх віковий спектр правосторонній, переважають генеративні особини, частка молодих іматурних і ювенільних незначна. За віталітетом популяції депресивні, але перша близька до рівноважної, віталітет її особин вищий, що зумовлено, на нашу думку, значно меншим ступенем антропогенного навантаження на територію, де вона розміщена.

Переважає більшість особин другої популяції зосереджена по краю луки, де рівень випасання менший — 1/3 площі, яку вона займає. Тут виявлена ділянка площею 24 м² з дуже високою щільністю, до 53 екз./м². На ділянці, де випасання інтенсивніше (2/3 загальної площі, що займає популяція), трапляються лише поодинокі генеративні особини. Отже, хоча *D. incarnata* витримує незначне випасання, при посиленні останнього чисельність особин зменшується і популяція при цьому старіє.

Не виключено, що всі виявлені нами місцезростання *D. incarnata* в минулому були однією великою популяцією, що внаслідок господарської діяльності розділена на частини, між якими зараз відсутні потоки генів. Територію, що займають ці частини популяції (декілька гектарів), слід включити до заповідної зони парку.

3. *Epipactis helleborine* (L.) Crantz (рис. 1)

Зареєстровано декілька місцезростань. У грабовому лісі вздовж дороги між селами Григорівка та Луковиця трапляються лише поодинокі рослини, а в заплавному лісі західніше с. Трахтемирів виявлена популяція, яка характеризується досить високою чисельністю порівняно з іншими дослідженими нами в Україні популяціями даного виду [3]. Її віковий спектр повночленний, правосторонній, вона є молодією, оскільки переважають вегетативні рослини, крім того, для неї характерний високий відсоток молодих іматурних і ювенільних особин. У 2000 р. плодоношення рослин було дуже низьким, що може пояснюватися як несприятливими погодними умовами, так і значним пошкодженням квіток комахами. Подібне явище спотерігали і в інших популяціях даного виду, досліджених нами за межами парку.

4. *Epipactis palustris* (L.) Crantz (рис. 1)

На території РЛП «Трахтемирів» вид представлений однією популяцією, знайденою на північно-західних околицях с. Мал. Букрин (біля дороги на с. Вел. Букрин), по краю заболочених молодих заростей *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn. і на луці, яка до них прилягає. Популяція характеризується нижчою щільністю і чисельністю особин, ніж досліджені нами в Україні інші популяції виду [3], займає незначну площу. Її віковий спектр повночленний, правосторонній. Слід зазначити, що *E. palustris* зростає переважно на відкритих місцях, а в даній популяції лише один локус є відкритим. Тут переважають генеративні особини, у вількових затінених заростях — вегетативні. В цілому ж відсоток генеративних особин вищий, а частка молодих вегетативних особин нижча, ніж це характерно для популяцій даного виду. За віталітетом популяція депресивна. Еколого-ценотичні умови місцезростання не зовсім сприятливі для виду, тому слід вжити заходів щодо їх поліпшення, зокрема прорідження вількових заростей та сінокошення на відкритих місцях після досягання плідів (у другій половині серпня).

5. *Fritillaria ruthenica* Wikstr. (рис. 1)

Знайдено лише декілька десятків генеративних особин і досить багато молодих вегетативних, що зростають на верхній частині дніпровських схилів в урочищі Монастирок (на північ від с. Луковиця) у складі лучностепових угруповань. Дорослі рослини добре квітнуть і плодоносять, однак більша частина насіння змивається в густі зарості *Pyrus communis* L. та *Ulmus suberosa* Moench, розташовані нижче на схилі кручі, де воно проростає, але через нестачу світла молоді особини через деякий час гинуть. Очевидно, варто пересаджувати їх в екологічно сприятливими для їх розвитку умовами або розрідити зарості чагарників та молодих дерев. Популяція перебуває в критичному стані і може зникнути при найменшому порушенні хиткої рівноваги, що склалася в урочищі Монастирок. Тому останнє слід включити до заповідної зони парку.

6. *Galanthus nivalis* L. (рис. 1)

Виявлений в лісових угрупованнях формації *Carpineta betuli* на південь від с. Ромашки (північніше урочища Липки), східніше с. Вел. Букрин (урочище Россош) та південніше с. Луковия (урочище Хатище). Популяції перебувають у доброму стані. Вони займають значні площі (до 1 га), численні, щільність особин висока, віковий спектр повночленний, рослини добре розвинені, навесні утворюють красивий аспект. Територію, яку займає перша (найбільша) популяція, слід включити до заповідної зони парку.

7. *Lilium martagon* L. (рис. 1)

Незначну кількість рослин знайдено в грабових лісах на південь від с. Ромашки (північніше урочища Липки, два локалітети) та на північному сході від с. Вел. Букрин (урочище Попів ліс) у складі асоціації *Carpinetum (betuli) aegopodiosum (podagriae)*. Перша популяція складається з генеративних і дорослих вегетативних особин, друга — виключно з вегетативних. Нечисленність популяцій та неповночленність їх вікового спектра свідчать про те, що вони перебувають у незадовільному стані. Територію, яку займає перша популяція, слід включити до заповідної зони парку.

8. *Listera ovata* (L.) R. Br. (рис. 1)

Виявлено дві популяції виду: на південно-західних околицях с. Трахтемирів та північно-західних — с. Мал. Букрин (поблизу дороги на с. Вел. Букрин). Обидві характеризуються низькою чисельністю і щільністю, займають невеликі площі, віковий спектр їх неповночленний, правосторонній, відсоток молодих особин низький. Однак віталітет особин першої популяції високий, вона є процвітаючою.

9. *Neottia nidus-avis* (L.) Rich. (рис. 2)

На території РЛП «Трахтемирів» виявлено поодинокі екземпляри (що характерне для виду в цілому) в грабовому лісі асоціації *Carpinetum (betuli) nudum* поблизу так званої «казенної» дороги (урочище Коробочки). Можлива реєстрація виду і в інших місцях парку.

10. *Orchis laxiflora* Lam.¹ (рис. 2)

Знайдено лише декілька екземплярів південніше с. Вел. Букрин, між урочищем Ліс Кривий і Канівським водосховищем, та лише одну рослину поблизу с. Трахтемирів. В обох випадках вони зростають на заболоченій луці разом з *Dactylorhiza incarnata*, за віком — це генеративні рослини. Дуже низька чисельність популяції і відсутність молодих особин свідчать про критичний стан даного виду на території парку. Очевидно, це залишок колись великої популяції, що існувала тут до створення Канівського водосховища. Виявлені рослини вимагають особливої охорони, оскільки можуть бути знищеними під час випасання великої рогатої худоби або ж відпочиваючими.

11. *Pulsatilla nigricans* Storck (рис. 2)

Вид зареєстрований лише в одному місці — на схилі, що виходить до Дніпра, південніше с. Григорівка (урочище Городок) у складі залишків степових рослинних угруповань. Знайдено лише півтора десятка генеративних рослин. Популяція перебуває в критичному стані внаслідок швидкого заростання схилу чагарниковою та деревною рослинністю і потребує особливих заходів для збереження — вирубування чагарників та молодих дерев.

12. *Salvinia natans* (L.) All. (рис. 2)

Зареєстровано лише декілька екземплярів у прибережній смузі Канівського водосховища західніше урочища Монастирок. Не виключено, що рослини заносяться з інших частин водойми. Поширення даного виду на території парку потребує додаткового вивчення.

¹ За 5-м томом «Flora Europaea» [7], *Orchis laxiflora* в. і. представлений трьома підвидами (взр. *elegans*, взр. *laxiflora* і взр. *palustris*), які часто іншими дослідниками розглядаються як окремі види. Виявлені нами екземпляри мають діагностичні ознаки, характерні для двох перших, тому точніше їх ідентифікувати поки що не вдалося.

13. *Stipa borysthénica* Klok. ex Prokudin (рис. 2)

Популяції даного виду виявлені на піщаних схилах дніпровських круч у західній частині урочища Монастирок, на схилі одного з ярів у південній частині урочища, на піщаній ділянці лучного степу на південній околиці с. Трахтемирів (поблизу пам'ятника воїнам Другої світової війни), знайдено також декілька екземплярів на одному з пагорбів-останців зі степовою рослинністю (г. Баштанище, на захід від с. Луковиця). Лише перша популяція формує угруповання асоціації *Stipetum (borysthénicae) koeleriosum (glaucæ)* і перебуває в доброму стані, решта — розріджені й перебувають на грані загибелі. Територію, яку займає придніпровська популяція, слід включити до заповідної зони парку.

Рис. 2. Місцезнаходження рідкісних рослин на території регіонального ландшафтного парку «Трахтемирів». Умовні позначення: 1 — *Neottia nidus-avis* (L.) Rich., 2 — *Orchis laxiflora* Lam. s. l., 3 — *Pulsatilla nigricans* Stoerk., 4 — *Salvinia natans* (L.) All., 5 — *Stipa borysthénica* Klok. ex Prokud., 6 — *S. capillata* L., 7 — *Trapa borysthénica* V. Vassil. (*Trapa natans* p. p.), 8 — границя між Київською і Черкаською областями, 9 — межа парку, 10 — лісові масиви

Figure 2. Localities of rare species in «Trakhtemiriv» Regional Landscape Park. Symbols indicate: 1–8 — species of plants, 9 — boundary of the park, 10 — forest

14. *Stipa capillata* L. (рис. 2)

Популяції даного виду виявлені на дніпровських кручах та схилах балок в урочищі Монастирок, на околицях відселеного с. Зарубинці (досить численна популяція) та колишнього с. Трахтемирова (біля пам'ятника воїнам Другої світової війни і на козацькому цвинтарі), на степовому схилі на південний захід від с. Ромашки (між лісовими урочищами Попів ліс і Липки), а також за межами парку на північ від с. Грушева, праворуч від дороги Грушів—Ходорів. У більшості виявлених місцезростань популяції займають значні площі, характеризуються високою

чисельністю і щільністю, утворюють як монодомінантні асоціації *Stipetum (capillatae) purum*, так і зі співдомінантами — *Stipetum (capillatae) caricosum (praecoxis)*, *Stipetum (capillatae) festucosum (valesiacae)*. Рослини інтенсивно квітнуть і плодоносять. Однак цим популяціям загрожує знищення внаслідок дуже активного розвитку дерев і чагарників, насамперед груш та в'яза, а на козацькому цвинтарі — робінії, які захоплюють степові ділянки. Цей процес ініційований зняттям пасовищного навантаження на степові ділянки парку. Території, зайняті найбільшими популяціями, слід включити до заповідної зони і запровадити тут регульоване випасання, а також видалити з цих ділянок дерева й чагарники.

15. *Trapa borysthena* V. Vassil (*Trapa natans* p. p.) (рис. 2)

Виявлена незначна кількість екземплярів на Канівському водосховищі напроти урочища Ліс Кривий, поблизу урочища Монастирок та Батуриної гори. Очевидно, насінини рослин заносяться з інших частин водойми. Екземпляри, що плодоносять, не зареєстровані. Поширення даного виду на акваторії парку потребує додаткового вивчення.

Автори висловлюють щире подяку голові правління Акціонерного товариства закритого типу «Аграрно-екологічне об'єднання «Трахтемирів»» А.П. Слоневському за фінансову підтримку численних експедицій до РЛП «Трахтемирів», під час яких був зібраний матеріал для цієї статті, а також канд. біол. наук С.Л. Мосякіну за критичний перегляд її рукопису.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Геоботаничне районування Української РСР / Андрієнко Т.Л., Білик Г.І., Бродіє С.М. та ін. — К.: Наук. думка, 1977. — 304 с.
2. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование / Маринич А.М., Пашенко В.М., Шипиленко П.Г. — Киев: Наук. думка, 1985. — 223 с.
3. Тимченко І.А. Структура популяцій видів роду *Epipactis* Zinn (Orchidaceae) і тенденції її зміни під антропогенним впливом // Укр. ботан. журн. — 1996. — 53, №6. — С. 690-695.
4. Флора УРСР. Том 5 / Барбарич А.І., Бордайлівський Є.І., Вісюліна О.Д. та ін. — К.: Вид-во АН УРСР, 1953. — 526 с.
5. Червона книга України. Рослинний світ. — К.: УЕ, 1996. — 608 с.
6. Чопик В.І., Бортык М.М., Войтов Ю.О. та ін. Конспект флори Середнього Придніпров'я. Судинні рослини. — К.: Фітосоціоцентр, 1998. — 140 с.
7. Flora Europaea. Vol. 5. Alismataceae to Orchidaceae / D.M. Moore (Ed.). — Cambridge University Press, 1980. — 452 p.

Рекомендує до друку

Я.П. Дідух

Надійшла 16.01.2001

В.П. Гелюта, Л.П. Вакаренко, І.А. Тимченко, Н.М. Драпайло

РЕДКИЕ РАСТЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ЛАНДШАФТНОГО ПАРКА «ТРАХТЕМИРОВ»

Институт ботаники им. Н.Г. Холодного НАН Украины, г. Киев

На территории регионального ландшафтного парка «Трахтемирів» (Киевская и Черкасская области, Украина) зарегистрировано более 800 видов сосудистых растений, 15 из них занесены в Красную книгу Украины. Это *Allium ursinum* L., *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soó, *Epipactis helleborine* (L.) Crantz, *E. palustris* (L.) Crantz, *Fritillaria ruthenica* Wikstr., *Galanthus nivalis* L., *Lilium martagon* L., *Listera ovata* (L.) R. Br., *Neottia nidus-avis* (L.) Rich., *Orchis laxiflora* Lam. s. l., *Pulsatilla nigricans* Stoeck., *Salvinia natans* (L.) All., *Stipa borysthena* Klok. ex Procud., *S. capillata* L. та *Trapa borysthena* V. Vassil. (Т. natans p. p.). Даются точные местонахождения этих видов, оценивается состояние их популяций.

V.P. Heluta, L.P. Vakarenko, I.A. Tymchenko, N.M. Drapailo

RARE PLANT SPECIES OF THE «TRAKHTEMIRIV» REGIONAL LANDSCAPE PARK

M.G. Kholodny Institute of Botany, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

In the «Trakhtemyriv» Regional Landscape Park (Kyiv and Cherkasy regions, Ukraine) more than 800 species of vascular plants have been registered. 15 species are listed in the Red Data Book of Ukraine (1996). There are such species as *Allium ursinum* L., *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soó, *Epipactis helleborine* (L.) Crantz, *E. palustris* (L.) Crantz, *Fritillaria ruthenica* Wikstr., *Galanthus nivalis* L., *Lilium martagon* L., *Listera ovata* (L.) R. Br., *Neottia nidus-avis* (L.) Rich., *Orchis laxiflora* Lam. s. l., *Pulsatilla nigricans* Stoeck., *Salvinia natans* (L.) All., *Stipa borysthena* Klok. ex Procud., *S. capillata* L., and *Trapa borysthena* V. Vassil. (Т. natans p. p.). Exact localities of these species and assessment of the state of the studied populations are given.